

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 355.292.4:355.48(477)

*Володимир КОВАЛЬЧУК,
Валерій ОГОРОДНІК**

Становище інвалідів німецько-радянської війни в УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

На основі архівних документів Галузевого держархіву СБ України розкрито особливості соціального становища інвалідів радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Акцентується увага на специфіці повсякденного життя інвалідів-фронтовиків. З'ясовано, що заходи, які здійснювалися державою в галузі соціального захисту фронтовиків, були малоефективними.

Ключові слова: інваліди, фронтовики, ЦК КП(б)У, радянсько-німецька війна, рента, позика, колгосп.

---

* *Ковальчук Володимир Миколайович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, співробітник Галузевого держархіву СБ України; *Огороднік Валерій Юрійович* – кандидат історичних наук, співробітник Галузевого держархіву СБ України.

Зображення інвалідів війни не використовували у засобах масової інформації та історичній літературі. Окремі фотографії можна віднайти лише у довідниках із військово-польової хірургії та спеціалізованій медичній літературі. Оскільки вже з останніх років радянсько-німецької війни їх заборонили фотографувати. Згідно вказівки заступника наркома держбезпеки СРСР Богдана Кобулова, наприкінці січня 1945 р. цензори відділу «В» НКДБ СРСР вилучали фотографії фронтовиків-калік (із ампутованими кінцівками, спотвореними обличчями, без очей) із листування навіть звичайних радянських громадян¹.

Станом на 1 лютого 1946 р. на українських теренах мешкало майже півмільйона інвалідів радянсько-німецької війни. Із них до 1-ї групи інвалідності належала 7941 ос., 2-ї – 18 9560, 3-ї – 26 4954 ос. Практично щодесятий фронтовик-каліка (39 880) мав офіцерське звання. 3-поміж останніх нараховувалося 21 503 інваліди 2-ї групи, представники 3-ї – 16 539 ос., 1-ї – 1038 ос.²

Хоча економіка УРСР була повністю зруйнована, однак владні органи переймалися повсякденним життям інвалідів. Щоправда, на нашу думку, ці заходи були дещо символічні й половинчасті, не завжди досягали необхідного ефекту.

По-перше, фронтовиків без постійного місця проживання намагалися забезпечити житлом. Але часто інвалідів, які зверталися до місцевих органів влади з проханням поліпшити житлові умови, чекала бюрократична тяганина. Зокрема, Павло Лебедєв – інвалід війни, член ВКП(б), двічі орденоносець, який після демобілізації у жовтні 1945 р. переїхав до Чернівців майже щодня відвідував міськраду та облвиконком. Він просив чиновників, аби його сім'ї із шести осіб посприяли у виділенні житла. Він отримав помешкання лише 15 грудня. Щоправда, в квартирі, яку йому надала влада міста, були відсутні опалення, вода, електроенергія, меблі, посуд. Тож заслужений кавалер орденів

¹ Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВД–НКГБ у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 1. – С. 274–275.

² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 567, арк. 80.

Леніна та Червоного Прапора спав на підлозі, а їжу готував у бляшанках з-під консервів³.

Інвалідові-фронтовику Меркотенку не дісталось навіть таких «апартаментів». Після демобілізації він проживав на станції Знам'янка Одеської залізниці у нашвидкуруч спорудженій «буді» на місці колишньої батьківської хати. Таке життя швидко набридло, тому написав скаргу секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову:

«Вибачте, що пишу Вам, а не звертаюся до місцевої влади. Справа в тому, що ні вимог, ні прохань, ні навіть майже волянь вона не чує [...]. Мені ще нема й дев'ятнадцяти, а всього довелося перебачити: гуркіт гармат, голод, холод, нужду і смерть. У 1943 році, не маючи й 17-и років, став воїном РСЧА і тепер тіло прикрашає шість ран. Ними горджуся [...]. У грудні 1944 р. я з госпіталю повернувся додому інвалідом, і з тих пір почалися довгі дні моєї нужденності. Наш будинок зруйнований, а та хатинка, яку ми звели і в якій мешкаємо, “схилиє” до самогубства. Ходжу в старому, ще з госпіталю, обмундируванні. В ньому ж ходжу до знам'янського начальства, але вже впродовж десяти місяців завжди чую одне й те ж: “ні” або “якщо буде, то дамо”. Оскільки допомоги не одержую, живу на 300 грамів хліба, звернувся до міськкому КП(б)У, а там перший секретар т. Бразикевич сказав: “У нас нічого немає, можете не ходити [...]”»⁴.

Фронтвик Зельман Нутович Кваша писав із Вінниці 24 січня 1946 р. до батька у Клівленд, штат Огайо, США:

«[...] Будинок мій згорів, все зруйноване і знищене. Двічі був поранений, на одній із рук немає жодного пальця. Працювати не можу, лише завдяки тому, що дружина заробляє, я є, ми голі та босі. Дорогий тату, прошу тебе, допоможи хоча б чим-небудь»⁵.

«Інвалідської» пенсії понівечені на фронтах ветерани в перші повоєнні роки не отримували. На копійчані виплати, що називали «рентою», могли претендували лише інваліди 1-ї і 2-ї групи. Представникам першої категорії держава платила від 80

³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 565, арк. 58.

⁴ Там само, арк. 87.

⁵ Там само, спр. 569, арк. 69, вн. арк. 3.

до 150 руб. на місяць, другим – приблизно вдвічі менше (у 1945–1948 рр. розмір ренти коливався)⁶. Мізерність виплат стає зрозумілою після порівняння їх із цінами на харчі та одяг. Так, у березні 1945 р. у містах республіки кілограм сала чи масла коштував 450 руб., свинина продавалася вдвічі дешевше, за кілограм картоплі правили 28–35 руб.⁷ Улітку 1947 р. за літр молока на базарі віддавали 10 руб., пуд житнього хліба вартував 850 руб.⁸ Звичайний чоловічий костюм у пересічному сільмазі Малинського району Житомирщини 1948 р. вартував 800 руб., жіноча сукня – 200 руб.⁹

На додачу до «фіксованої» грошової виплати покалічені війною фронтовики забезпечувалися «пайком». Інвалід Павло Котельков, якого Служба безпеки ОУН затримала за підозрою в співпраці з НКДБ, розповів про розмір і асортимент його щомісячного пайка – 9 кг борошна, по 400 г сухарів, масла, цукру й олії, літр гасу, 4 кг солі, якийсь одяг американського виробництва¹⁰. Втім, із плином часу влада почала зменшувати вміст цих пайків. Так, улітку 1946 р. уродженець Волноваського р-ну Сталінської обл. інвалід 2-ї групи Дмитро Левченко отримував лише так званий хлібний пайок, але його розмір був на 50% менший, ніж раніше¹¹.

⁶ Літопис УПА. Т. 12: Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Ред. Євген Штендера. – Торонто, 1989. – С. 197; Літопис УПА. Т. 49: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950. Кн. 1 / Ред. І. Гомзяк, М. Посівнич. – Торонто–Львів, 2010. – С. 420; Літопис УПА. Т. 50: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950. Кн. 2 / Ред. І. Гомзяк. – Торонто–Львів, 2010. – С. 573; Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. – К.–Торонто, 2011. – С. 572–573.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. – С. 477.

⁸ Там само. – С. 558–559.

⁹ Там само. – С. 729.

¹⁰ Літопис УПА. Т. 44: Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948. Кн. 2 / Ред. П. Потічний. – Торонто–Львів, 2006. – С. 104.

¹¹ Там само. – С. 697–698.

Також інвалідам надавалася низка пільг: першочергове протезування рук, ніг, зубів, забезпечення ортопедичним взуттям, корсетами. Ще держава забезпечувала інвалідів паливом на зиму. Втім, часто задеклароване на папері розходилося із конкретною можливістю реалізації пільг. Згідно офіційних даних лише у 1945 р. три заводи та 26 протезних майстерень в УРСР виготовили 23 504 протези ніг, 8359 протезів рук, 13 649 пар ортопедичного взуття і 794 корсети¹². Але у листах споживачів цих виробів нерідко зустрічаються нарікання на їхню погану якість. Інші інваліди не отримали необхідного протезу через дефіцит. Про складну ситуацію із виробництвом зубних протезів писала газета м-ка Славути Кам'янець-Подільської обл.:

«Майстерня, в якій працюють досвідчені зуботехніки Гаврилук, Бараш та Кацман, неспроможна обслужити інвалідів Вітчизняної війни тому, що не має необхідних матеріалів – сталених гільз, сталюого лиття, порцелянових зубів, цементу і т. п. Зубні протези виготовляються виключно з матеріалів замовника»¹³.

Гарантована державою пільга щодо забезпечення паливом інвалідів теж викликала чимало проблем у місцевої влади, оскільки не вистачало транспорту на доставку. Мешканець Олександрії на Кіровоградщині інвалід війни Федько скаржився родичу:

«Дров – ні поліна, і взяти ніде. Попри те, що за законом інвалідам дрова виділяють, насправді вони знаходяться за 60 кілометрів, у лісі. Як і чим їх звідти вивезти? Куди не звертаєш, звідусіль відлітаєш, немов горох від стіни. Ось і “завоювали” собі холод на всю зиму»¹⁴.

Із 250-ти фронтовиків із каліцтвами, які в опалювальний сезон 1945–1946 рр. проживали в Луцьку, на паливо змогло «розжитися» лише 78 осіб¹⁵. Із 630-и інвалідів війни – мешканців одного з центральних районів Миколаєва – «сталінські»

¹² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 567, арк. 82.

¹³ Б. авт. Справедливі скарги інвалідів // Колгоспна правда. – 1946. – 30 червня.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 567, арк. 86.

¹⁵ Там само, арк. 83.

дрова чи вугілля зігрівали наприкінці опалювального сезону 1946 р. лише 135 осіб¹⁶.

Іншою вагомою пільгою було звільнення від оплати за навчання інвалідів та їх дітей. Для дітей офіцерів-інвалідів, а також тих офіцерів, які загинули на війні, пропали безвісти чи померли від наслідків поранень, контузії чи захворювань, навчання у 8–10 класах шкіл, технікумах та вишах стало повністю безкоштовним. Пільга почала діяти з 1 вересня 1944 р.¹⁷ Для порівняння, наприкінці 1940-х рр. за один рік навчання в Львівському політехнічному інституті й університеті ім. Франка з «пересічних» студентів бралось 300 крб. Удвічі менше – 150 крб. – платили щороку студенти Львівського педучилища і залізничного технікуму¹⁸.

Звісно, згаданих пільг понівеченим на фронтах (а серед них – чимало молоді) не вистачало для повсякденного життя. Тому одразу після демобілізації вони шукали підробітків.

«По містах [...] в інвалідів і взагалі військових можна дістати різного роду товари, награвовані в Європі (головно в Німеччині)»¹⁹, – зазначалося в оунівському огляді подій на Житомирщині, Київщині та Кам'янець-Подільщині за літо й початок осені 1945 р.

На інвалідів, котрі продавали речі на базарах, «полювала» міліція. Якось восени на базарі в Іванкові (нині – Борщівський р-н Тернопільської обл.) правоохоронець намагався затримати інваліда. Але на допомогу інвалідові набігла «хмара жінок». Почалася загальна бійка. Перекупки кричали:

«Чи наші чоловіки та сини за те проливали на фронті свою кров, щоб ви її тепер топтали? Ви, сталінські злодюги, будете знищені українськими партизанами, як фріци»²⁰.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 567, арк. 84.

¹⁷ Там само, спр. 552, арк. 53.

¹⁸ *Ішук О.* Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). – Торонто–Львів, 2011. – С. 520, 522–523, 526.

¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. – К.–Торонто, 2006. – С. 907.

²⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. – С. 523.

Іноді виникали конфлікти між продавцями і покупцями. У Радомишлі на Житомирщині до імпровізованого прилавку, за яким стояв безногий фронтовик, підійшла прицінитися жінка, думаючи, що продає вершкове масло.

«Відійди, у мене масла нема», –

закричав інвалід, і вготив її палицею. Налякана жінка відскочила вбік і стала продавця проклинати:

«Бодай тобі обидві ноги на війні відірвало, а то тільки одну!».

Чоловік шарпнувся за нею, але через своє каліцтво жінку не наздогнав²¹.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР 29 вересня 1945 р. ухвалили постанову «Про працевлаштування і матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни»²². Таким чином, у інвалідів з'явилася можливість влаштуватися на роботу до кооперативу чи артілі, зайнятися виготовленням товарів повсякденного попиту. Офіцери-інваліди здебільшого працювали керівниками нижчої та середньої ланки на підприємствах, займали посади голів чи бухгалтерів колгоспів, шкільних вчителів, працівників суду тощо. За неповних півроку після оприлюднення «постанови про працю» 80,2% від загальної кількості фронтовиків із інвалідністю, які після війни «осіли» в Україні, знайшли постійне місце роботи²³.

Втім, розмір зарплат «артільних» інвалідів був непристойно низьким. Через недостатній рівень доходів працівники кравецької артілі «Червона Зірка», яка в 1948 р. діяла в Золочеві на Львівщині, залишалися після роботи й підробляли приватним шиттям. Отримував пристойну заробітну плату у 600 руб. на місяць лише призначений «зверху» директор артілі Петро Одинцов, хоча ні на кравецькій, ні на шевській справі він не знався²⁴.

²¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. – С. 1097.

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 567, арк. 82.

²³ Там само, арк. 81.

²⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН: організаційні документи. 1941–1952. Кн. 2 / Упоряд. М. Романюк. – К.–Торонто, 2014. – С. 576.

Позбавлені грошового стимулювання, працівники таких кооперативів для збільшення кількості продукції і, як наслідок зарплати, нерідко виготовляли неякісну продукцію. З тієї ж причини не враховували на тенденції попиту покупців, не поспішали змінювати номенклатуру товарів. Часто байдуже ставилися до якості сировини. Та й ціни на виготовлений товар необґрунтовано завищували, прирівнюючи їх до вартості крону, виробленого з якісних матеріалів.

22 листопада 1949 р. міністр МДБ УРСР Микола Ковальчук підсумував результати перевірки баз і складів кооперативних структур інвалідів, споживчої та промислової кооперації, Міністерства місцевої промисловості й Міністерства торгівлі. Ревізорів знайшли неякісних і неповноцінних товарів (швейні вироби, трикотаж, взуття, галантерейні товари, дитячі іграшки, продтовари тощо) на суму 232 008 000 руб. Так, у м. Сталіно на базі артілі ім. Осипенко залежалося понад 5200 жіночих сорочок. Вони були вироблені з дешевих обрізків тканини, але коштували дорого – майже 31 руб. за одиницю. Про низькоякісні чоловічі костюми, штани, жіночі спідниці загальною вартістю 10 5171 руб. «забули» на складі швейної фабрики «Луч» Кам'янець-Подільської облпромради. Артілі «17 Вересня» з Дрогобиччини бракувало покупців на велику партію неправильно пошитого взуття зі скривленими задниками, а також тонну бракованих свічок, де «гніт був криво залитим парафіном». У м. Слов'янськ Сталінської обл. 4756 пар розпарованих туфель лежало «мертвим вантажем» у рундуках та на складі артілі «П'ятирічка». В артілі «Хімпром» (Чернігівщина) накопичилося 35 тис. коробок некондиційного крему для взуття, а також дві тонни неякісної колісної мазі. Артіль «Металіст» Дніпропетровського облкоопінсоюзу роками не могла продати іграшкові дитячі гвинтівки на суму 186 200 руб. і партію навісних замків вартістю 486 тис. руб.²⁵

Навіть одержуючи невеликий прибуток, інваліди-фронтовики сплачували податки. Вони також виконувати низку інших податкових зобов'язань перед державою. За даними автора

²⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 718, арк. 124, 126–127.

звіту Золочівського окружного проводу ОУН (травень 1947 р.), інваліди 2-ї групи в СРСР мали річну п'ятидесятивідсоткову знижку на: податок за землю (1 га = 90 руб.), садок (1 ар = 8 руб.), наявність у господарстві корови (88 руб.), коня (75 руб.), вулика з бджолами (4 руб.)²⁶.

З інвалідів також стягувався відсоток хлібопостачання. Спочатку цей податок не поширювався на покалічених фронтовиків, але з 1948 р. він поширився на інвалідів. «Норма» для покаліченого на війні хлібороба, котрий обробляв наділ землею площею до двох гектарів, становила 380 кг зерна з гектара на рік²⁷. Так, 42-річному мешканцеві Кіцманського району Чернівецьчини Миколі Ткачуку, котрий повернувся з фронту без обох ніг і пальців правої руки, держава загадала віддати 3 ц хліба з гектара. Його земляк Юрій Бабчук без правої кінцівки й із трьома малолітніми дітьми «на плечах», мусив «засипати в державні засіки» тонну зерна з трьох гектарів²⁸. Із селянами, хто не виконував норму хлібопостачання, «розбиралися» посланці з району. У домі одного з таких «боржників» – безногого інваліда радянсько-німецької війни зі с. Стінка на Золочівщині – районний уповноважений описав все майно. На «виправлення» господареві дали два дні, після чого пообіцяли подати до суду²⁹.

Ще одним «податком» інваліди називали необхідність купувати облігації державної позики, оскільки під час агітаційної кампанії використовувався адміністративний тиск. Методи поширення облігацій яскраво демонструє діалог у сільраді с. Голгоча Підгаєцького р-ну між заїжджим агітатором Щербою та селянином Осипом Скрипником, який утратив ногу під Берліном. Першого липня 1948 р. на прохання селянина не обкладати «податком» його 70-карбованцевий прибуток, а натомість посприяти з купівлею дефіцитного протезу, «гість» заявив:

²⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 24. – С. 193.

²⁷ Там само. – С. 406.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині: 1943–1951. Документи і матеріали. / Упоряд. Д. Проданик. – К.–Торонто, 2012. – С. 316.

²⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 24. – С. 630.

«Протезів немає, а позику треба здати, а те, що обтягають гроші з місячної виплати на різні державні потреби, то я в цьому не винен. Такі в нас закони і так мусить бути».

Обурений почутим, інвалід закричав:

«Ті, що воювали, каліками стали, як-от я стратив ногу під Берліном, а тепер мусять бідувати. А ви повипасали собі черева, та ще народ б'єте, та кричите, що за нього заступається!».

Почувши такі висловлювання, чиновник вказав фронтовику на двері. Але Скрипник із сільради не пішов, тож Щерба схопив інваліда за барки й викинув за двері, «буцнувши» наостанок чоботом³⁰.

Навесні 1947 р. «схиляли» до купівлі облигацій й інваліда війни Гушковатого зі Заліщицького району, хоча розмір його ренти був удвічі менший за Скрипникову. Коли ж за зволікання агітатор обізвав чоловіка «бандитом», той спересердя випалив:

«Я об'їздив Америку, Канаду, Німеччину, але ніде такої біди не видів, як в Радянському Союзі. Ви кажете, що ми всі одна родина³¹, всі брати, то чому так не є?»³².

За те, що Василь Мандрюк і Василь Веселовський – інваліди з с. Петрівці Мельниця-Подільського р-ну Тернопільської обл. – не підписалися на великі суми держпозики, першого уповноважені райкому КП(б)У протримали в підвалі добу, а іншого – три доби³³.

Чимало інвалідів навідріз відмовлялося вступати до колгоспів, куди їх, навіть хитрістю, вербували. Наприклад, на пропозицію почати колгоспне господарювання інвалід війни Данило Луців із Микулинецького району Тернопільщини 11 березня 1948 р. відповів:

«Дайте мені пістоля, то я застрілюсь, а до колгоспу не піду»³⁴.

³⁰ Літопис УПА. Т. 50. – С. 474.

³¹ Так у тексті. Ймовірно «Родина» (рос.) – Батьківщина.

³² Літопис УПА. Т. 49. – С. 420.

³³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959. – Кн. 2: 1946–1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – К.–Торонто, 2002. – С. 126.

У с. Стриганці Бережанського р-ну «жертвою» агітаторів став демобілізований Андрій Сорока. Селянина, який на війні втратив обидві ноги, переконали в тому, що підписує прохання про підвищення інвалідської ренти, хоча насправді це була заява про вступ до колгоспу. За декілька днів чоловік зрозумів, що його ошукали. Коли колгоспні агітатори навідалися до оселі інваліда, він почав кидати їм під ноги вазони та яйця, далі роздягнувся догола. Проте візитерам вдалося одягнути інваліда й доправити до сільради на колгоспні збори³⁵.

Для осіб, які на війні повністю втратили працездатність, в УРСР була створена мережа спеціалізованих інтернатів та «інвалідських» госпіталів. Станом на 23 березня 1946 р. у республіці працювало 84 госпіталі, де лікувалося 20 250 інвалідів війни, діяло 12 будинків-інтернатів для інвалідів без постійного місця проживання. У них мешкало 544 ос.³⁶

Умови проживання і лікування фронтовиків у таких закладах часто були важкими. Наприклад, в інтернаті м. Старобешеве Сталінської обл. інваліди спали без подушок, на солом'яних матрацах. Постіль, яку їм видали, було визнано «непридатною для використання».

«Санітарне обслуговування інвалідів не організоване, культурно-масова робота знаходиться на низькому рівні. Все це привело до почастішання випадків хуліганства й поножовщини»³⁷, –

повідомлялося про побут старобешівців у доповідній записці УМДБ по Сталінській області.

Загалом демобілізовані інваліди відчували значні складнощі з соціальною адаптацією у повоєнний час. Їм фактично доводилося розпочинати життя спочатку. Хто не зміг – поступово втрачали ознаки людини, деградували, починали займатися жебрацтвом.

Значна кількість приїжджих інвалідів фіксувалася у Західній Україні у першій половині 1946 р. Оунівець – автор суспільно-

³⁴ Літопис УПА. Т. 50. – С. 300.

³⁵ Там само. – С. 51–52.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 567, арк. 81.

³⁷ Там само, арк. 85.

політичного звіту зі Золочівської округи – зазначав про побачене у червні 1946 р. наступне:

«Усі товарні поїзди переповнені цими прошаками. Давно приїждить їх по кілька тисяч [...] є між ними демобілізовані та інваліди [...]. Переважаюча кількість цих прошаків – москвини³⁸, які, розбившись по селах, нахабно та неуступчиво³⁹ жебрають, погрожуючи селянам, та нахабно крадуть, що попаде під руки [...]. Це голода, яка за кусок хліба вбиває другого такого самого прошака, це часто між ними трапляється. Менша частина – це українці з близьких східних областей, які з тяжким трудом сюди дістаються, бо їх сюди не пускають, а ті найскоріше стараються робити по селах та совісно працюють. Розказують, що там – неврожай, багато поля колгоспи не засіяли, а зараз, не маючи хліба, розлазяться, залишаючи роботу в колгоспах⁴⁰. Сама поява цих прошаків наставляє людей проти колгоспу»⁴¹.

У звіті місцевого осередку ОУН за жовтень 1946 р. зазначалося, що у Станіславському районі (нині Івано-Франківський р-н)

«інваліди вітчизняної війни, часто з медалями, ходять по місті, як звичайні прошаки, люті, рішучо вимагають від кожного стрічного і господарів грошевої допомоги. При тому грозять»⁴².

Аналогічного змісту і нотатки оунівця про побачене в Наддніпрянщині та Криму, зроблені кілька років по тому:

«Скрізь на станціях на Україні я бачив інвалідів т. зв. Вітчизняної війни. Це часто без руки, ноги, [...] очей з хлопчиками, які їх водять. Ці інваліди просять милостині»⁴³.

Ірина Козак, зв'язкова командира Української повстанської армії Романа Шухевича, приїхавши до Одеси у 1947 р., згадувала:

---

³⁸ Так у тексті. Ймовірно, росіяни.

³⁹ Так у тексті.

⁴⁰ Йдеться про голод 1946–1947 рр.

⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 24. – С. 140.

⁴² Літопис УПА. Нова серія. Т. 22: Станіславівська округа ОУН: документи і матеріали. 1945–1951 / Упоряд. Д. Проданик, С. Лесів. – К.–Торонто, 2013. – С. 401.

⁴³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. – С. 758.

«Приїхала туди – післявоєнний час, повно інвалідів [...]»⁴⁴.

У червні 1947 р. каліки, що «зісталися після війни» й тинялися з торбами, вразили мешканця Васильківського р-ну Київської обл.⁴⁵ Влітку 1948 р. четверо колишніх фронтовиків (двом не вистачало по руці, в третього не було ноги, четвертому бракувало і руки, і ноги) зебрали на базарі містечка Сатанів (нині Хмельницької обл.). До Андрія Заверухи, який приїхав на закупівлю із с. Товсте, котрийсь із них звернувся:

«Брат, не минай, сматри, як довоювався»⁴⁶.

Марія Савчин – дружина керівника підпілля ОУН на Волині Василя Галаси – згадувала про поїздку у Запоріжжя 1954 р.:

«Проходячи вулицями, ми стрічали чимало зебраків, часто дітей, а переважно були то інваліди, мабуть, з війни»⁴⁷.

Загалом, за даними, які міністр МДБ УРСР М. Ковальчук навів у листі до першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова 7 квітня 1952 р., співробітники міліції у другому півріччі 1951 р. та першому кварталі 1952 р. затримали 8949 осіб «зебрацького та бродячого елементу», у тому числі 2868 – у Києві. Із них працевлаштували – 716 осіб, до будинків інвалідів і перестарілих передано – 1294, а опікунам – 2442 ос. У решти (4498 ос.) узято підписку про те, що зебрацтвом більше не займатимуться⁴⁸.

Водночас, кількість матеріально забезпечених осіб, які зебрали задля власного збагачення, справді вражає. Так, інвалід війни Качанов на початку 1950-х рр. регулярно клянчив у киян милостиню, хоча сам працював в артілі ім. Кірова, де заробляв 500 руб. на місяць, а також одержував 125 руб. пенсії⁴⁹. Інший

⁴⁴ Літопис УПА. Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» – Головний Командир УПА / Ред. П. Потічний, М. Посівнич. – Торонто–Львів, 2007. – С. 393.

⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. – С. 560.

⁴⁶ Літопис УПА. Т. 50. – С. 555.

⁴⁷ Літопис УПА. Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (спогади). – Торонто–Львів, 1995. – С. 526.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 841, арк. 208.

⁴⁹ Там само, арк. 209.

«жебрак» Наборщиків, маючи у м. Фастові власний будинок, їздив столичними трамваями і тролейбусами, вдаючи з себе колишнього танкіста-учасника боїв під Сталінградом і Одесою. Але, як виявило слідство, він участі у війні не брав, став інвалідом (отримав контузію) через аварію, в яку потрапив, кермуючи автомобілем у нетверезому стані⁵⁰. Дві ноги на фронті втратив жибрак Долгін. Цей чоловік, «працюючи» на вулицях Одеси, Львова чи Києва, за день назбирував до 60 руб., а відтак їх пропивав⁵¹.

Як свідчив очевидець, у 1949–1950 рр. чимало інвалідів війни вимушено займалися жебрацтвом, крадіжками та грабінництвом. Інші часто влаштовували «ігри на публіку» – інсценували бійки, під час яких їхні товариші «обробляли» публіку, яка юрмилася навколо⁵².

Кілька разів кївська міліція намагалася «оселити» в інтернаті сліпого фронтовика Семченка, проте він щоразу категорично відмовлявся. Натомість жив, де доведеться, заробляючи на життя тим, що ходив вулицями і під акомпанемент гармоніки наспівував «жалібних» пісень⁵³.

На вироблення звички до жебрацтва серед інвалідів неабияк вплинув голод 1946–1947 рр. Через складнощі з продовольством у Східній та Південній Україні, на західноукраїнські терени за харчами їздило чимало «торбешників», серед яких – і фронтовики-каліки. Якщо їх знімали з поїздів, то вони пішки добивалися до «западенців». Долали сотні кілометрів, тягнучи за собою на шворці візочок із торбою. Політичний референт бандерівського крила ОУН Яків Бусол описав у листі до Василя Кука цікавий діалог, який відбувся на Рівненщині між інвалідом війни та співробітниками НКВС:

«Лейтенант-інвалід “Отечественной войны” приїхав на Вербцину організувати харчі й зайшов у село – та тут НКВД його притримує і відтранспортує назад. Він ругається: “Ви тут шукаете

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 841, арк. 209–210.

⁵¹ Там само, арк. 208.

⁵² *Ищук О.* Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). – С. 537.

⁵³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 841, арк. 210.

бандьорів? Шукайте їх на Чернігівщині, Хурщині, бо вже і там є місцеві бандьори”»⁵⁴.

До Золочівського району у березні 1947 р. «торбешників» стільки занадилось, що, як писав очевидець, «днем просто хати не замикалися»⁵⁵. Місцеві жителі називали цих візитерів «прошаками». Демобілізовані інваліди-червоноармійці, багато – без рук і ніг, на милицях, в обмін на хліб пропонували дефіцитну мануфактуру. За інформацією місцевих осередків ОУН у червні 1946 р., «прошаками» були переповнені всі товарні поїзди. Вони жебрали по селах і крали усе, що потрапляло до рук. Якось пізньої осені 1946 р. сержант-інвалід війни сідав на поїзд на Станіславському вокзалі з нажебраними продуктами. Клунки були настільки напакзовані, що патруль НКВС викинув їх із поїзда. Сержант почав галасувати:

«Я воював за советскую родіну⁵⁶, а тепер від мене відбирають нажебраний хліб!».

Інший пасажир, старшина Червоної армії, відповів:

«Слухай, парінь, в якій армії ти не воював би, в білій чи червоній, то тобі і нам всім одна заплата. Воював – давали кушать, не воюєш – не треба тобі кушать. Іди, бо ще посадять в тюрму»⁵⁷.

У багатьох випадках тільки жебрацтвом чи «торбешництвом» фронтовики не обмежувалися. Інваліди не боялися висловлювати зауваження щодо ситуації у країні, критикувати партію, уряд, місцеву владу. За сміливі думки вони ставали об'єктом пильної уваги співробітників місцевих апаратів МДБ. У доповідних записках київському і московському керівництву місцеві чекісти ретельно фіксували настрої інвалідів. Міністр МДБ УРСР генерал-лейтенант Сергій Савченко 9 серпня 1947 р. звернувся у «записці по ВЧ» до начальників обласних УМДБ із вимогою:

⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – К.–Торонто, 2011. – С. 160.

⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 23: Золочівська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / Упоряд. М. Романюк. – К.–Торонто, 2013. – С. 1023.

⁵⁶ Так у тексті.

⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. – С. 434.

«До 18 серпня ц. р. надішліть до 5-го [секретно-політичного. – Авт.] управління МДБ УРСР детальну доповідну записку про факти антирадянських проявів і характерних негативних висловлювань серед демобілізованих із Радянської армії та інвалідів Вітчизняної війни»⁵⁸.

Доповідні записки про критичні настрої інвалідів ще раніше надходили із різних областей республіки. Агенти «Михайлов» і «Владимиров» повідомляли НКДБ УРСР про

«наявність у Львівському держуніверситеті антирадянської групи студентів з числа інвалідів Вітчизняної війни, діяльність яких спрямована на дискредитацію політики партії з національного питання»⁵⁹.

Інваліда Олексія Малеева арештували тільки за те, 7 серпня 1945 р. надіслав анонімного листа до редакції газети «Правда» із «наклепом на партію та її керівників». Після арешту під час слідства він підтвердив, що цього листа написав через незгоду із заходами партії та уряду⁶⁰.

Збором подібної інформації займалися і члени ОУН, але вже з іншою метою – шукали «компрогат» на підрадянську дійсність. Зокрема, у «Вістях про СУЗ» описали наступну ситуацію:

«На станції Тернопіль на лавочці сидів п'яний інвалід, східняк, без обох ніг, і говорив про Сталіна, партію і уряд, що тільки міг. До нього підійшов міліціонер і спитав за документами. “От мій документ”, – показує той милицю. Міліціонер хотів силою забрати його на команду, але інвалід вдарив міліціонера палицею по голові. [...] вчепився руками за поруччя лавки і кричав: “Віддайте мені мою ногу, мені держава ногу забрала, ви на фронт ідіть свою силу показувати, а не тут. Ви мені самі принесе-те милицю”»⁶¹.

Взаємини між інвалідами-фронтовиками та радянською владою складалися непросто, але місцевим органам влади вдавалося частково використовувати їх настрої для боротьби з українськими націоналістами. Як міг ставитися до останніх три-

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 626, арк. 208.

⁵⁹ Там само, спр. 567, арк. 97.

⁶⁰ Там само, арк. 106.

⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. – С. 748.

разовий утікач від бандерівської мобілізації, інвалід радянсько-німецької війни, тричі орденоносець, старший сержант Дмитренко? Так, у вересні 1945 р. спалили його дім у Солотвинському районі⁶² (нині Закарпатська обл.).

Втім, не слід забувати, що часто чекісти навмисне дискредитували повстанців, надсилаючи в Західну Україну оперативні загони, котрі діяли під виглядом УПА. Зокрема, у Галицькому районі (нині Івано-Франківська обл.) 4 червня 1946 р. відбулися наступні події:

«[...] прийшов відділ большевиків, перебраних за стрільців УПА: в мазепинках, в вишиваних сорочках. Просили хліба, яєць та говорили, що вже третій рік ходять по лісах. В селі приліпили кілька летючок, написаних рукою, вербували до УПА. Спровокувати не вдалось нікого. Тої самої ночі ходили по селі Комарів і грабували одяг, вдаючи стрільців УПА. У червоноармійця, інваліда війни, який вернув без руки, зняли чоботи з ніг та ще й набили буками, мовляв: “Ти, сволоч⁶³, за Сталіна воював, а нам допомогти не хочеш”⁶⁴. Наступного дня пограбований чоловік поїхав у райцентр і поскаржився прокуророві. Затим йому повернули чоботи й застерегли, аби нічого нікому про пригоду не казав».

Таких «перевертнів», які наслідили на Станіславщині, готували в столиці України. Як зазначав Іван Безкоровайний на допиті в СБ ОУН у серпні 1947 р.:

«[...] дня 2/III.46 р. я зголосився в РО МВД⁶⁵ в Києві на “політичний курс”. Школа містилася в Києві при вул. Шевченка № 55, яка була під керівництвом майора Чепеля. Завданням школи було вишколити тайних агентів по політичній ділянці. На курс прийнято було 25 чол. молодшого командного составу, демобілізованих ЧА [...] Дня 2/III.47 р. почалася наука, яка тривала кожоденно по 9 год. [...] Найосновнішою наукою було: “підхід до

⁶² Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы в 2-х т. Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 811–812.

⁶³ Так у тесті.

⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 22. Станіславівська округа ОУН. – С. 184–185.

⁶⁵ Так у тексті. Йдеться про «районный отдел Министерства внутренних дел» (рос.) – районний відділ МВС.

чоловіка”, щоб вміти відповідно замаскуватися [...] вибрано метод “глухо-німого”, перед яким люди будуть відкрито говорити про свої справи, а головню проти СССР. Рівно ж мали звертатися на інвалідів чи жебраків, ходити по селі, щоб записатися з людьми та довідатися, що хто говорить. Це все скрито собі записати. Матеріали мали ми збирати: говорення про війну, яка повинна бути в коротці, про розгром большевиків Англією чи Америкою, про співпрацю з повстанцями, протиколгоспна пропаганда куркулів»⁶⁶.

Попри те, що радянська влада намагалася використовувати «інвалідську тему» в своїх інтересах, головний провід ОУН у зверненні до селян західноукраїнських областей у серпні 1946 р. наказував з пошаною ставитися до фронтовиків із інвалідністю:

«Нашим національним обов’язком є тепла сердечна зустріч своїх братів, яким відверто з братньою допомогою маємо пояснювати, як за нашим прикладом вони повинні боротися з радянською владою та її агентурою»⁶⁷.

Таким чином, соціалізація інвалідів у радянському повоєнному суспільстві проходила надзвичайно складно. Фронтовики справедливо вимагали до себе виключного ставлення. Попри загальну державну підтримку фронтовиків із інвалідністю, її конкретна реалізація мала чималі вади. Вони пов’язувалися із загальною руйнацією повоєнної економіки, бюрократичним ставленням місцевих органів влади. Інваліди не могли отримати житла, грошове забезпечення було мізерним і не задовольняло навіть мінімальних потреб повсякденного життя.

Певним вирішенням проблеми стали кооперативи інвалідів, що забезпечували частково роботою і заробітком. Однак, обмеження у постачанні сировини, невідповідність собівартості виробу і ціни продажу, неврахування потреб покупців, низька заробітна плата призводила до значної кількості браку. Продукція роками лежала на складах і призводила до збитків.

⁶⁶ Літопис УПА. Т. 43: Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948. Кн. 1 / Ред. П. Потічний. – Торонто–Львів, 2006. – С. 950–951, 954.

⁶⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. – Т. 2. – С. 935.

Зважаючи на важкий матеріальний стан, інваліди намагалися знайти можливість вижити, займаючись жебракуванням та дрібними крадіжками. У пошуках продуктів вони виїжджали до Західної України.

Бюрократична тяганина у вирішенні питань повсякденного життя, нужденність колишніх фронтовиків зумовили критичне ставлення до урядових та партійних рішень. Співробітники держбезпеки вважали подібну критику «антирадянським проявом» і тому пильно відстежували настрої серед інвалідів війни.

REFERENCES

1. Artizov, A.N. (Ed.). (2012). *Ukrainskie nacionalisticheskie organizacii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty v 2 t: 1944–1945. (Vol. 2)*. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
2. Homziak I. (Comps.). (2010). *Litopys UPA. Ternopil'schyna: «Visti z Terenu» ta «Vistky z Ternopil'schyny». 1943–1950. (Vol. 50)*. Toronto–L'viv, 2010. [in Ukrainian].
3. Homziak, I., Posivnych, M. (Comps.). (2010). *Litopys UPA.: Ternopil'schyna: «Visti z Terenu» ta «Vistky z Ternopil'schyny». 1943–1950. (Vol.49.)*. Toronto–L'viv. [in Ukrainian].
4. Ischuk, O. (2011). *Molodizhni orhanizatsii OUN (1939–1955 rr.)*. Toronto–L'viv. [in Ukrainian].
5. Kentij, A., Lozyts'kyj, V., Pavlenko, I. (Comps.). (2002). *Litopys UPA. Nova seriia: Borot'ba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsijni dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB. 1943–1959. (Vol.5)*. Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
6. Koval'chuk, V., Ohorodnik, V. (Comps.). (2011). *Litopys UPA. Nova seriia: Volyn' i Polissia u nevidomij epistoliarnij spadschyni OUN i UPA. 1944–1954 rr. (Vol. 16)*. Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
7. Lytvynenko, V., Ohorodnik, V. (2014). Viddily vijs'kovoï tsenzury ta politychnoho kontroliu NKVD–NKHB u Chervonij armii ta Vijs'kovomors'komu floti (kin. 1930-kh – berezen' 1946 rr.). *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB. 1, 274–275*. [in Ukrainian].
8. Pahiria, O., Ivanchenko, V. (Comps.). (2011). *Litopys UPA. Nova seriia. T. 18: Diial'nist' OUN ta UPA na terytorii Tsentral'no-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy. (Vol. 18)*. Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
9. Potichnyj, P. (Comps.). (2006). *Litopys UPA: Borot'ba z ahenturoiu: protokoly dopytiv Sluzhby Bezpeky OUN v Ternopil'schyni. 1946–1948. (Vol. 44)*. Toronto–L'viv. [in Ukrainian].

10. Potichnyj, P. (Ed.). (2006). *Litopys UPA: Borot'ba z ahenturoiu: protokoly dopytiv Sluzhby Bezpeky OUN v Ternopil'schyni. 1946–1948.* (Vol. 43). Toronto–L'viv. [in Ukrainian].
11. Potichnyj, P., Posivnych, M. (Comps.). (2007). *Litopys UPA: Heneral Roman Shukhevych-«Taras Chuprynka» – Holovnyj Komandyr UPA.* (Vol. 45). – Toronto–L'viv. [in Ukrainian].
12. Prodanyk, D. (Comps.). (2012). *Litopys UPA. Nova seriia: Pidpillia OUN na Bukovyni: 1943–1951. Dokumenty i materially.* (Vol. 19). Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
13. Prodanyk, D., Lesiv, S. (Comps.). (2013). *Litopys UPA. Nova seriia: Stanyslavivs'ka okruha OUN: dokumenty i materialy. 1945–1951.* (Vol. 22). Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
14. Romaniuk, M. (Comps.). (2013). *Litopys UPA. Nova seriia: Zolochivs'ka okruha OUN: dokumenty i materialy referentury SB. 1944–1951.* (Vol. 23). Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
15. Romaniuk, M. (Comps.). (2014). *Litopys UPA. Nova seriia: Zolochivs'ka okruha OUN: orhanizatsijni dokumenty. 1941–1952.* (Vol. 24). Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].
16. Shtendera, Y. (Comps.). (1989). *Litopys UPA. Tretia Podil'ska voienna okruha UPA «Lysonia». Dokumenty j materialy.* (Vol. 12). Toronto. [in Ukrainian].
17. Shtendera, Y., Potichnyj, P. (Comps.). (1995). *Litopys UPA: Mariia Savchyn («Marichka»). Tysiacha dorih (spohady).* (Vol. 28). Toronto–L'viv. [in Ukrainian].
18. Spravedlyvi skarhy invalidiv (1946, June, 30). *Kolhospna Pravda.* [in Ukrainian].
19. Vovk, O., Kokin, S. (Comps.). (2006). *Litopys UPA. Nova seriia. Volyn', Polissia, Podillia: UPA ta zapillia. 1944–1946. Dokumenty i materially.* (Vol. 8). Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].

**Koval'chuk V., Ogorodnik V. Status of the Disabled Veterans
of the Soviet-German War in the UkrSSR
in the second half of the 1940s – early 1950's**

On the basis of documents of the State Archives of the SSU, the peculiarities of the social status of the disabled veterans of the Soviet-German war of 1941–1945 are disclosed. The attention is paid to the specifics of the everyday life of the disabled veterans. The author has clarified that measures implemented by the state in the field of social protection of veterans were ineffective.

Key words: invalids, veterans, Central Committee of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks), Soviet-German war, rent, loan, collective farm.